

Jan Kuhanen

AIDS ja moraalinen menneisyys Ugandassa

HIV-viruksen ja AIDS:in vastaista taistelua Afrikassa ovat alusta alkaen ohjanneet paitsi tautiopiilliset faktat myös poliittis-moralistiset päämäärät. Taistelu AIDS:ia vastaan voidaan nähdä perinteisen ja modernin samoin kuin afrikkalaisen ja ei-afrikkalaisen välisenä kamppailuna, jossa ”perinne” ja siitä kumpuavat historiatulkinnat on valjastettu AIDS-valistuksen tarpeisiin. Perinteiseksi mielletyille arvoille ja käyttäytymismalleille on vaikea löytää konkreetista vastinetta historiasta, kuten Ugandan tarjoama esimerkki osoittaa.

AIDS:in alkuperä on monille afrikkalaisille kiusallinen aihe, josta on vaikea saada aikaan kiihottontaa keskustelua. Afrikkalaisten on pitkään ollut vaikea hyväksyä tieteen väittämää, että HIV ja AIDS ovat lähtöisin Afrikasta. He muistuttavat, että AIDS-epidemia sai alkunsa New Yorkin ja Los Angelesin gay-kylpylöistä 1970- ja 1980-luvun vaihteessa. Niin ikään kysymys HIV:n nopeasta leviämisestä ja siihen olennaisesti liittyvästä sukupuolikäyttäytymisestä on herättänyt keskustelua. Afrikassa valtaosin heteroseksin kautta leviävä HIV-epidemia poikkesi länsimaiden selkeisiin riskiryhmiin rajoittuneista epidemioista. Tämä synnytti teorioita Afrikan AIDS:in erilaisuudesta.¹ 1980-luvun lopulta lähtien tutkijat ovat kiistelleet ”afrikkalaisen seksuaalisuuden” olemassaolosta, luonteesta ja merkityksestä HIV:n leviämisessä. Muutamit länsimaiset tutkijat ovat tulkinneet afrikkalaisen sukupuolikäyttäytymisen euraasialaista ”vapaammaksi”, jopa leväperäiseksi. Vastineeksi afrikkalainen yleisö ja joukko tutkijoita ovat syyttäneet länsimaisia tiedemiehiä rasistisesta, siirtomaa-aikaisiin stereotyyppioihin tukeutuvasta ”safari-tieteestä”,

jonka tavoite on samankaltainen sensaatiohakuisuus, joka leimasi länsimaisen median AIDS-uutisointia Afrikassa 1980-luvulla. Siinä AIDS tulkittiin seuraukseksi afrikkalaisten poikkeuksellisesta seksuaalikäyttäytymisestä, ja sen historiallis-yhteiskunnallinen konteksti sivuutettiin.²

Vaikka keskustelu AIDS alkuperästä ja leviämisen syistä on sitten 1980-luvun merkittävästi siistiytynyt, järkevöitynyt ja samalla vähentynyt, se ei ole poistanut kulttuurisia jännitteitä AIDS:n ympäriltä Afrikassa. Sitä mukaa kun vallitsevan seksuaalikulttuurin ja HIV:n laajan leviämisen syy-yhteys on tullut yhä selymmäksi,³ on ilmiölle Afrikassa yritetty löytää poliittisesti ja moraalisesti korrekkeja selitysmalleja. Niillä on merkitystä, koska monissa Afrikan maissa ne asettavat poliittiset ja moraaliset reunaehdot HIV:n torjumiselle. Afrikassa AIDS ei ole pelkästään lääketieteellinen ja tautiopiillinen kysymys, vaan myös kulttuurinen, moraalinen, taloudellinen ja poliit-

1. Randall M. Packard & Paul Epstein, Medical Research on AIDS in Africa: A historical perspective. Teoksessa Elizabeth Fee & Daniel M. Cox (toim.), *AIDS. The Making of a Chronic Disease*. University of California 1992, 346–357; Renée Sabatier, *Blaming Others. Prejudice, Race and Worldwide AIDS*. The Panos Institute 1988, 85–96.
2. John C. Caldwell, Pat Caldwell & Pat Quiggin, The Social Context of AIDS in sub-Saharan Africa. *Population and Development Review* 15:1989, 185–234; Marie-Nathalie Le Blanc, Deidre Meintel and Victor Piché, The African Sexual System: Comment on Caldwell et al. *Population and Development Review* 17:1991, 497–505; Packard & Epstein 1992, 354.
3. Jean Sonnet, Jean-Louis Michaux, Francis Zech et al., Early AIDS Cases Originating from Zaïre and Burundi (1962–1976). *Scandinavian Journal of Infectious Diseases* 19:1987, 511–517; Max Essex & Phyllis J. Kanki, The Origins of the AIDS Virus. *Scientific American*, Oct. 1988, 44–51; R. M. Anderson, R. M. May, M. C. Boily et al., The spread of HIV-1 in Africa: sexual contact patterns and the predicted demographic impact of AIDS. *Nature* 352:1991, 581–588; Bernadette Olowo-Freers (toim.) *Sociocultural Aspects of Sexual Behaviour Practices That Contribute to the Transmission of HIV/AIDS in Uganda*. UNICEF 1992; Martina Morris & Mirjam Kretzschmar, Concurrent partnerships and the spread of HIV. *AIDS* 11:1997, 641–48.

tin. Taistelu HIV:tä vastaan onkin nähty myös ideologisen taisteluna afrikkalaisen ja ei-afrikkalaisen, perinteisen ja modernin, sekä moraalisen ja moraalittoman välillä.⁴

AIDS:in vastaisessa taistelussa on tukeuduttu myös menneisyyteen. AIDS on paikoin johtanut menneiden aikojen ja ”perinteiseksi” miellettyjen arvojen ja tapojen nostalgisointiin osana HIV:n vastaista kamppailua. Nostalgia on toiminut normatiivisten, moralististen historiakonstruktioiden perustana, joille on ominaista esittää mennyt aika hyvänä, yksinkertaisena ja hallittavana, ja siten ikään kuin realistisena vaihtoehtona ongelmalliseksi koetulle nykyisyydelle.⁵ Hasu ja Setel tunnistavat Afrikan 1900-luvun historiasa kaksi suurta mullistusta, jotka ovat luoneet kontekstin yhteisön identiteetin, moraalien ja menneisyyden uudelleenmäärittelylle: integroitumisen maailmantalouteen kolonialismin aikakauden alkupuolella sekä 1980- ja 1990-luvun AIDS-epidemian.⁶ Ilmiöistä ensimmäinen voidaan nähdä Afrikan modernisaatioprosessin alkupisteenä, prosessin, joka mullisti peruuttamattomasti yhteisöjen elinoloja ja -tapoja sekä suhdetta menneeseen 1900-luvun alkuvuosikymmeninä. Hasun mukaan erityisesti 1920- ja 1930-luvun nuori sukupolvi hylkäsi afrikkalaiset perinteet, kääntyi kristinuskoon, omaksui rahatalouden realiteetit hyvän elämän edellytyksinä ja sai osakseen vanhemman sukupolven paheksunnan. AIDS:in aikakauden kollektiivinen muisti ei kuitenkaan tunnista tätä 1900-luvun alun historiallista muutosta suurena murroksena, joksi aikalaiset sen historian valossa mielsivät, vaan asemoi sen osaksi nykyään perinteisenä pidettyä arvo- ja normikehystä ja elämäntapaa, muokaten siitä vastakohtaan 1970- ja 1980-luvun taloudelliselle muutokselle, väitetyille moraalille rappiolle ja sitä seuranneelle AIDS-epidemialle.⁷ Esimerkki havainnollistaa, kuinka historiallisen tietoisuuden rajoittuneisuus paikallistasolla ja yhteisöä kohdannut muutos ja kriisi mahdollistivat kollektiivisen muistin taantumisen nostalgiaan; perinteisen ja modernin

kohtaamisessa 1920- ja 1930-luvulla muovautunut elämäntapa, jota vasten nykyisyyttä peilataan, on ajan saatossa muuttunut ”perinteiseksi” ja moraalisesti oikeaksi.

Afrikassa AIDS assosioituu usein moderniin, länsimaiseen ja ”vieraaseen” elämäntapaan, joka ilmenee muun muassa rahan palvontana, kerskakulutuksena ja ahneutena. Se on tuhonnut perinteisen moraalien, yhteisöllisyyden ja yhteisöjen sisäisen sosiaalisen kontrollin.⁸ Tätä tulkin-
taa ovat ylläpitäneet konservatiiviset poliittiset johtajat ja kirkot, erityisesti katolinen kirkko. Näkemys sai tukea 1980-luvulla, jolloin HIV levisi aluksi vauraamman väen ja nuorison piirissä. AIDS nähtiin länsimaalaistuneen, kosmopoliittin eliitin ja kurittoman nuorison vitsauksena.⁹ Perinteisiksi miellettyjä ”afrikkalaisia” arvoja ja moraalikäsitteitä on puolestaan markkinoitu ”sosiaalisena estolääkityksenä” HIV:n leviämiseksi.¹⁰

4. Douglas A. Feldman, Conclusion. It's Not Just About AIDS: The Underlying Agenda to Control HIV in Africa. Teoksessa Douglas A. Feldman (toim.) *AIDS, Culture and Africa*. University Press of Florida 2008, 283.

5. Maria G. Cattell & Jacob J. Climo, Introduction: Meaning in Social Memory and History: Anthropological Perspectives. Teoksessa Jacob J. Climo, Maria G. Cattell (toim.) *Social Memory and History. Anthropological Perspectives*. AltaMira Press 2002, 12–13, 25, 33; John Tosh with Seán Lang, *The Pursuit of History. Aims, Methods, and New Directions in the Study of Modern History*. 4. painos. Pearson-Longman 2006, 17–18; Malcolm Chase and Christopher Shaw, The Dimensions of Nostalgia. Teoksessa Christopher Shaw and Malcolm Chase (toim.) *The Imagined Past. History and Nostalgia*. Manchester University Press 1989, 8–9.

6. Philip Setel, *Plague of Paradoxes. AIDS, Culture and Demography in Northern Tanzania*. Chicago University Press 1999, 2–5; Päivi Hasu, *Desire and Death. History Through Ritual Practice in Kilimanjaro*. Gummerus 1999, 230–237.

7. Hasu 1999, 358–362.

8. Setel 1999, 2–5; Hasu 1999, 358–360.

9. Brooke Grundfest Schoepf, 'Mobutu's disease': A Social History of AIDS in Kinshasa. *Review of African Political Economy* 93/94:2002, 561–573.

10. Yoweri Museveni, *What is Africa's Problem?* University of Minnesota Press 2000, 247–256; Edward Green, Daniel Halperin, Vinand Nantulya et al., Uganda's HIV Prevention Success: The Role of Sexual Behavior Change and the National Response. *AIDS and Behavior* 10:2006, 335–346.

Yllä esitetty tulkinta pätee HIV:n leviämisen yhteiskunnalliseen ja taloudelliseen kontekstiin. HIV on seurannut kauppareittejä markkinatalouden rakenteiden ja uusien kulutustavaroiden ja -tottumusten kintereillä.¹¹ Perinteisten arvojen ja moraalien, erityisesti sukupuolimoraalin yhteydessä tulkinta on kuitenkin ongelmallinen, sillä se nostalgisoi perinteisiä afrikkalaisia moraalikäsitteitä ja sukupuolirooleja sekoittaen niitä kristilliseen avioliittokäsitykseen ja moderniin AIDS-valistukseen. Vaarana on, että nuorimmat AIDS-valistusta vastaanottaneet sukupolvet – aina 1980-luvulta tähän päivään – omaksuvat ristiriitaisia ajatus- ja käyttäytymismalleja, jotka eivät ole käytännöllisiä saati realistisia HIV-infektion välttämiseksi.

Tutkimuskysymys, metodit ja lähteet

Tämä artikkeli tarkastelee AIDS:in paikallisia ja ylätasoa konstruktioita ja niiden historiallista todellisuuspohjaa Ugandan kontekstissa. Artikkelin avaa perinteiseksi mielletyn moraalikäsitteen rakentumista historiallisen analyysin keinoin aina 1900-luvun alusta lähtien osoittaen, että jo kauan ennen AIDS:in aikakautta yhteisöt kamppailivat muutoksen, sukupuolimoraalin ja sukupuolitauteihin liittyvien seikkojen kanssa, ja että näissä kamppailuissa ”perinne”, sen eritullinnat ja kristinusko näyttelivät pääosaa. Artikkelin hahmottaa sitä, mistä AIDS:in aikakauden kansalliset moraalinvartijat oikeastaan puhuivat viitatessaan perinteiseen moraalisiin ja vanhoihin kulttuurisiin käytänteisiin, ja missä määrin heidän esittämänsä kuva vastaa historiankirjoituksen rakentamaa kuvaa menneisyydestä. Vai onko kenties kyseessä kansakunnan kollektiivisen muistin manipulointi, nostalginen menneisyyden kuvitellun yhteisön rakentaminen oikeutukseksi nykyhetken toimintatavoille?¹²

Artikkeli perustuu pääosin autenttisen dokumenttimateriaalin ja tutkimuskirjallisuuden analyysiin sekä haastatteluaineistoon, joka on kerätty Ugandassa vuosina 2007–2008 ja 2011–2012. Autenttinen dokumenttimateriaali jakau-

tuu painamattomiin arkistolähteisiin, kuten lähetysseurojen ja brittien siirtomaahallinnon tuottamiin asiakirjoihin, sekä sanomalehtiin, virallisiin ja epävirallisiin raportteihin, sekä akateemisiin tutkimuksiin. Virallisia AIDS:iin liittyviä asiakirjoja on Ugandassa saatavilla niukalti. Terveysministeriön arkistoista ei juuri löydy autenttista asiakirja-aineistoa tutkijoiden tarpeisiin. Siirtomaa-ajan moninaista asiakirja-aineistoa on saatavilla vaihtelevasti Ugandassa ja runsaasti esimerkiksi Isossa-Britanniassa. Tämä aineisto on keskeistä 1900-luvun elintapojen ja -olojen rekonstruoinnin kannalta. Hallitusten, kansainvälisten järjestöjen ja kansalaisjärjestöjen tuottama AIDS-aineisto on sellaisenaan usein määrällisesti ja laadullisesti riittämätöntä ja yksipuolista paikallistasolle menevän tutkimuksen tarpeisiin.

Virallisia asiakirjojen puutteita on täydennetty sanomalehdillä ja haastatteluilla. 1980-luvun alussa Ugandan sanomalehdistö alkoi toipua Idi Aminin diktatuurin aikaisesta sensuurista, mikä näkyi kriittisen uutisoinnin lisääntymisenä. Vaikka sanomalehdistöä sensuroitiin ja valvottiin aina 1990-luvun alkuun asti, uutisointi ja keskustelu AIDS:ista oli alusta alkaen varsin monipuolista ja kriittistä niin hallituksen kuin muidenkin tahojen lehdissä. Tutkimukselle sanomalehtien välittämä tieto AIDS:ista on erittäin tärkeää, sillä lehdet raportoivat tarkasti ajankohtaisista tutkimuksista, epidemian käännteistä ja

11. John Iliffe, *The African AIDS Epidemic. A History*. James Currey 2006, 1–2.

12. Ks. Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Uudistettu painos, Verso 2006; Terence Ranger, *The Invention of Tradition in Colonial Africa*. Teoksessa Eric Hobsbawm & Terence Ranger (toim.) *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press 1983, 211–262; Chase and Shaw 1989, 9–14. Ruandan historia esikoloniaalisista ajoista 1990-luvun puoliväliin on ääriesimerkki poliittisen eliitin harjoittamasta kollektiivisen muistin ja historian manipuloinnista ja sen tuhoisista seurauksista. Ks. Jan Vansina, *Antecedents to Modern Rwanda. The Nyiginya Kingdom*. James Currey 2004, 196–203.

paikallisista olosuhteista ja tuntemuksista, eli asioista, joista on vaikea löytää tietoa puutteellisesti säilyneistä virallisista asiakirjalähteistä.

Avointen, semi-strukturoitujen henkilö- ja ryhmähaastattelujen informantit valittiin ensisijaisesti iän, asumishistorian ja aseman mukaan. Haastateltaviksi valikoitui paikallisyhteisöjen johtomiehiä ja -naisia, terveydenhoidon ja lääketieteen ammattilaisia, poliitikkoja, uskonnollisia ja kulttuurisia johtajia sekä tavallisia miehiä ja naisia, jotka ovat eläneet, havainnoineet ja kokeneet AIDS:in vaikutuksia kotiseudullaan 1970-luvun lopulta alkaen. Heidän kokemuksensa ja tarinansa on pitkälti sivuutettu AIDS:in histori-soinnissa, vaikka niiden merkitys on koko epidemian ymmärtämisen kannalta oleellista. AIDS-epidemian syntyalueella Rakaisissa sekä pääkaupunki Kampalassa tallennetut 80 haastattelua avaavat yhteisöjen sosiaalisen muistin sopukoi-ta tutkimuksen tarpeisiin ja elvyttävät osaltaan 1990-luvulla hiipunutta kiinnostusta AIDS:in historiaa kohtaan.

AIDS:in historialliset konstruktiot Ugandassa

Ugandassa AIDS:ia ei aluksi liitetty länsimaalaiseen kulttuurivaikutukseen, vaan yleiseen yhteiskunnallisen moraalien rappioon, joka oli alkanut pian itsenäistymisen jälkeen 1960-luvulla ja saavuttanut huippunsa Idi Aminin ja Milton Oboten sortohallitusten aikana. Tämä nähtiin syynä paitsi löyhään sukupuolimoraaliin myös yhteiskunnassa rehottavaan korruptioon ja laittomuuteen ylipäättään. Se ilmeni valtion ja yksityisen omaisuuden ja varallisuuden varastamisena, lahjuksina, salakuljetuksena, alkoholismina, välinpitämättömyytenä ja väkivaltana.¹³ Paikallisyhteisöissä, eritoten AIDS-epidemian syntyalueella, ihmiset liittivät AIDS:in 1970- ja 1980-luvulla lisääntyneeseen köyhyyteen, sen oireena syntyneeseen salakuljetukseen (*magendo*) ja sitä seuranneeseen rahan, petosten ja holtittomuuden aikaan. AIDS:illa oli siten paikallisen mielessä selkeä syy-seuraus-suhde, ja se miellet-

tiin – paikallisen maailmankatsomuksen mukaisesti – rangaistukseksi ahneudesta ja pahoista teoista. Kaupungeissa AIDS, kuten sukupuolitaudit yleensä, miellettiin lähinnä ”muotitietois-ten”, löyhän sukupuolimoraalin omaavan kansanosan vitsaukseksi.¹⁴

Ugandan katolinen kirkko oli eturintamassa AIDS:in sosiaalisen etiologian ja syy-seuraus-suhteiden määrittelyssä. Kirkon mukaan AIDS:in leviäminen johtui perhe-elämän hajoamisesta ja perinteisten arvojen katoamisesta vuosikausia jatkuneen ”seksuaalisen häiriötilan” seurauksena. Sen olivat aiheuttaneet maan pitkään jatkunut sisäinen levottomuus, epävarmuus, köyhyys ja väkivalta sekä ulkomaalaisen median välittämät mielikuvat seksistä. Kirkko kritisoi näkemystä, jonka mukaan seksuaalinen kanssakäyminen nähtiin kaikkien oikeutena ja painotti seksin kuuluvan ainoastaan avioliittoon. Erityisen tuomion sai kondomi, jonka käyttöä maan terveysviranomaiset WHO:n kehotuksesta suosittelevat HIV-tartuntojen ehkäisemiseksi. Kirkon mukaan kondomien käyttö ei ollut moraalisesti hyväksyttävää, sillä se ei tarjonnut täydellistä suojaa HIV:tä vastaan eikä ratkaissut keskeistä ongelmaa AIDS:in leviämisessä eli sallivaa asennetta seksiin. Ainoastaan pidättäytyminen seksistä ennen avioliittoa ja uskollisuus puolisol-le avioliitossa tarjosivat kirkon mukaan varman ja moraalisesti hyväksyttävän suojan tartuntaa vastaan.¹⁵

13. Phares Mutibwa, *Uganda since Independence. A Story of Unfulfilled Hopes*. Hurst 1992, 117–122; *The Uganda Argus* 5.6. ja 7.6.1972; *The Weekly Topic* 11.1.1980; *The New Vision* 26.1.1987 sekä 11.1. ja 25.4.1988.

14. Haastattelu no. 22, 14.11.2007, Kyotera; Haastattelu no. 7, 3.11.2007, Lukunyu; Ryhmähaastattelu no. 8 (naiset), 13.5.2008, Kateera; Jan Kuhanen, Challenging power and meaning: outlining the popular epidemiology of HIV and AIDS in Rakai, Uganda, c. 1975–1990. *African Journal of AIDS Research* 9 (2010a), 85–87; *The New Vision* 24.6.1986.

15. *The AIDS Epidemic. Message of the Catholic Bishops of Uganda*. Marianum 1989, 3, 5, 10–11.

Maan ylimmän poliittisen johdon kanta myötäili katolisen kirkon kantaa. Presidentti Yoweri Museveni tuomitsi ulkoa omaksutut, länsimaiset tavat – ”poika- ja tyttöystävät” – syyksi seksuaalikuulttuurin muutokseen. Hän kehotti nuoria menemään naimisiin ja sen jälkeen pidättäytymään avioliiton ulkopuolisesta seksistä.¹⁶ Puhuessaan kansainvälisessä AIDS-konferenssissa Firenzessä vuonna 1991 hän maalasi kuvan afrikkalaisesta perinteisestä yhteisöstä, jossa sukupuolitautien leviäminen estettiin esiaviollista ja avioliiton ulkopuolista seksiä koskevilla kielloilla. Musevenin mukaan penisiliinin keksiminen 1940-luvulla poisti tautien pelon, tuhosi kielot ja raivasi tietä ”seksuaaliselle vallankumoukselle”, joka 1960-luvulta lähtien levisi länsimaista Afrikkaan. Sen myötä sukupuolitaudit yleistyivät luoden pohjaa myös myöhemmälle HIV:n leviämiseen. Musevenin lääke HIV:tä ja AIDS:ia vastaan oli paluu vanhoihin kulttuurisiin arvoihin, jotka tuomitsivat esiaviollisen ja avioliiton ulkopuolisen seksin. Hän mitä ilmeisimmin viittasi arvoihin ja elämäntapaan, joiden hän näki vallinneen afrikkalaisissa yhteisöissä ennen 1960-lukua, eli itsenäisyyttä ja ”seksuaalista vallankumousta”. Hänen mukaansa ulkoa tuodut ratkaisut, ennen muuta kondomi, eivät voineet tuoda ratkaisua AIDS-ongelmaan, koska Afrikan maiden terveysinfrastruktuurin puutteiden takia kondomin saatavuutta ei voitu turvata kaikille.¹⁷ Lisäksi presidentti katsoi, jälleen katolista kirkkoa myötäillen, että kondomi antaisi väestölle keinotekoisien turvallisuuden tunteen ja rohkaisisi siten ihmisiä esiaviollisiin ja avioliiton ulkopuolisiin suhteisiin.¹⁸

Yksi keskeinen syy Musevenin tiukkaan moraalisuutta painottavaan linjaan oli halu miellyttää maan katolista enemmistöä. Piispojen ja pappien mielipiteillä oli merkitystä kansan tunteiden ohjailussa, eikä presidentti halunnut vaarantaa poliittista kannatustaan kansan parissa puhumalla kirkon kannan vastaisesti. Lisäksi yleinen afrikkalainen käsitys elämän synnyttämisen tärkeydestä oli samansuuntainen katoli-

sen kirkon oppien kanssa.¹⁹ Museveni oli myös usein todennut haluavansa laajan väestöpohjan tehdäkseen Ugandasta vahvan valtion ja tarjotakseen markkinoita maan kehittyvälle teollisuudelle. Kondomin suosiminen olisi ollut ristiriidassa presidentin pitkän linjan poliittisten, moraalisten, väestöllisten ja taloudellisten tavoitteiden kanssa.

Siinä missä paikallinen AIDS:in historisointi näki taudin seurauksena yhteiskuntaan pesiytyneestä sisäsyntyisestä korruptiosta, köyhyydestä ja laittomuudesta, katolinen kirkko ja ennen muuta maan ylin poliittinen johto näkivät länsimaisen kulttuurin ja sen perinteistä moraalista heikentävän vaikutuksen pääsyynä HIV:n leviämiseen. Urbanissa Ugandassa, johon 1980-luvun lopulla kuului noin 10 prosenttia maan väestöstä, katolisen kirkon ja presidentin havainnot pitävät paikkansa paremmin kuin agraarissa Ugandassa, jonne länsimainen kulttuurivaikutus rantautui toden teolla vasta 1980- ja 1990-luvulla mittavien taloudellisten uudistusten seurauksena. Kuinka on siten mahdollista, että 1970- ja 1980-luvun vaihteessa HIV ja AIDS laajenivat ensin epidemiaksi Etelä-Ugandan syrjäisellä maaseudulla, taloudellisen ja seksuaalisen liberaalimmin ulottumattomissa?

Sivistys, moraalit ja siirtomaavalta

Brittiläisen siirtomaahallinnon vakiintuminen Ugandassa vuonna 1900 loi puitteet paitsi uuden protektoraatin taloudelliselle hyödyntämiselle, myös sen väestön sivistämiselle ja parantamiselle. Sivistäminen eli kristinuskoon kastaminen ja parantaminen olivat 1800-luvun lopulta lähtien olleet protestanttisten ja katolisten lähetyssaar-

16. *The New Vision* 22, ja 28.12.1989; *The Monitor* 27.3.1999.

17. *The New Vision* 26.6.1991.

18. *The New Vision* 21.11.1991.

19. John C. Caldwell & Pat Caldwell, *The Cultural Context of High Fertility in sub-Saharan Africa*. *Population and Development Review* 13: 1987, 409–437; Leonard Musisi Ssempijja, *A Study of the Impact of Illnesses and Diseases in Buganda*. Ph.D. Birmingham University 2006, 121–122.

naajien päätehtävät. Uudet alamaiset, taikauskon ja tautien vaivaamat, tuli parantaa sekä hengeltään että ruumiiltaan, sillä siirtomaahallinto ja -talous tarvitsivat fyysisesti tervettä työvoimaa ja ideologisesti suopeaa päällikköluokkaa.

Lääketiede osoittautui alussa Raamatun sanaa voimakkaammaksi kamppailussa ugandalaisien sieluista, sillä kansa oli paitsi tietämätöntä, syntistä ja köyhää, myös kipeää. Lähetyslääkäreiden ja hoitajien vastaanotot täyttyivät potilaista, joiden moninaiset vaivat ja komplikaatiot saattoivat orastavan trooppisen lääketieteen pioneirit usein hämilleen, mutta loivat lääkäreille nopeasti käsityksen eri kansankerroksia yleisimmin vaivaavista sairauksista. Suurimpina vitsauksina endeemisen malarian ohella olivat raskauteen liittyvistä komplikaatioista johtuva alhainen syntyvyys ja suuri imeväiskuolleisuus, jotka vaivasivat erityisesti ganda-kansaa, brittiläisen siirtomaahallinnon liittolaista ja taloudellisten uudistusten ja lähetystyön hedelmien ensisijaista kohdetta. Lähetyslääkäreiden mukaan syyppää tilanteeseen olivat sukupuolitaudit, ennen muuta syfilis, jonka katsottiin tarttuneen suureen osaan väestöstä. Sukupuolitaudit olivat brittiläislääkäreiden mukaan seurausta pakanallisesta moraalittomuudesta, joka salli moniavioisuuden, jalkavaimot ja juopottelun. Mainitut paheet olivat erityisesti vallalla päälliköiden ja ylimystön keskuudessa, joiden tukeen ja valta-yrkimyksiin brittien siirtomaavalta Ugandassa 1900-luvun alkuvuosina nojautui.²⁰

1870-luvulta lähtien kristillistä käännytystyötä oli Ugandassa tehty lähinnä gandojen yläluokan piirissä. Ajatuksena oli, että jos kansan johtajat saadaan kastetuiksi kristinuskoon, kansa seuraisi perässä. Monet voimakkaat päälliköt omaksuivat kristinuskon lähinnä poliittisista ja taloudellisista syistä, eivät niinkään mieltymyksestä kristinoppiin tai kristilliseen elämäntapaan. Kantona kaskessa oli erityisesti moniavioisuus, joka oli normi päällikköluokan keskuudessa ja tavoiteltu asiantila myös rahvaan piirissä. Moniavioisuus ja jalkavaimojen pito kumpusi

gandojen perinteisestä käsityksestä hyvästä ja pahasta, jossa kaikki elämää synnyttävä, edistävä ja ylläpitävä koettiin hyvänä.²¹ Näin olen seksuaalisuus ja lisääntyminen, jotka tekivät perheistä, suvuista ja klaaneista sitä vahvempia mitä enemmän niissä oli jäseniä, nähtiin hyvänä. Perheen lapsiluku toimi eräänlaisena moraalise- na indikaattorina: mies, jolla oli varaa hankkia useita vaimoja ja siten paljon lapsia, oli paitsi rikas ja vaikutusvaltainen, myös henkien siunaa- ma. Maallinen menestys, ennen kaikkea suuri lapsiluku ja hedelmällisyys, olivat merkkejä korkeasta moraalista.²² Gandojen perinteinen käsitys hyvästä ja pahasta, joka palautui vanhaan uskomukseen henkimaailman ja olevaisen maailman välisestä yhteydestä, ei pyrkinyt säätelemään etenkin miesten seksuaalikäyttäytymistä. Miehelle, jonka oli perheen pää ja jonka yhteiskunnallinen rooli oli julkinen, sallittiin useita vaimoja, kun taas naisen sosiaalinen rooli rajoitui miehen valvoman kodin piiriin. Vaimolla oli oikeus vaatia mieheltään riittävää huomiota (myös seksuaalista) ja huolenpitoa. Vaimon, kodin ja lasten tarpeiden laiminlyönti oli miehelle häpeäksi ja naiselle hyväksyttävä syy avioeroon.²³

Kristinuskon ajatus yksivaiolisuudesta ja avio- liiton pyhydestä ja rikkomattomuudesta olivat lähetystyön suurin kompastuskivi 1900-luvun alkupuolella. Miellyttääkseen uusia herrojaan monet vaikutusvaltaiset ganda-päälliköt menivät naimisiin kirkollisin menoin, mutta eivät eronneet muista vaimoistaan, vaan pitivät jalkavai- moja ja rakastajattaria virallisen vaimon (eng.

20. Jan Kuhanen, *Poverty, Health and Reproduction in Early Colonial Uganda*. University of Joensuu 2005, 265–274, 282–284; Michael Tuck, *Syphilis, Sexuality, and Social Control: A History of Venereal Disease in Colonial Uganda*. Ph.D. Northwestern University 1997, 99–108.

21. Ssempija 2006, 122.

22. Vrt. Caldwell & Caldwell 1987.

23. M. N. Kisekka, *The Baganda of Central Uganda*. Teok- sessa Angela Molnos (toim.) *Cultural Source Materials for Population Planning in East Africa Vol. 3; Beliefs and Practices*. East African Publishing House 1973, 148–163.

ring wife) rinnalla.²⁴ Lähetystyöntekijät ja paikalliset pappisvihkimyksen saaneet valittivat usein kristittyjen päälliköiden juopottelua, ”irstailua” ja moniavioisuutta.²⁵ Ylimystölle, jonka seksuaalikäyttäytyminen ja seksuaalinen autonomia heijastivat heidän valtaansa, vaurauttansa ja yhteiskunnallista asemaansa, kristillisen avioliiton vaatimus merkitsi symbolista sosiaalista kastaatiota ja arvovallan laskua alamaisten silmissä.²⁶ Klaanien vanhimmat suhtautuivat kielteisesti kristinuskon ajatukseen yhdestä vaimosta, sillä sen katsottiin vaikuttavan kielteisesti klaanin kokoon ja siten heikentävän asemaa ja arvovaltaa. Perheissä miehet vierastivat ylimääräisistä vaimoista luopumista osittain samoista syistä. Naiset kauhistuivat kristillistä näkemystä avioliitosta rikkomattomana sopimuksena, joka sitoisi ja alistaisi heidät miestensä orjiksi ja palvelijoiksi.²⁷

Vastustuksesta huolimatta kristinuskon ja siirtomaahallinnon ensivuosisikymmenet muuttivat sukupuolimoraalia ja seksuaalikäyttäytymistä Ugandassa. Orjuuden kieltäminen 1890-luvulla loi niin sanotun vapaiden naisten ongelman: monet entiset orjat, joista valtaosa oli naisia, haikertuivat henkensä pitimiksi joko kirkon suojelukseen tai paikallisten päälliköiden jalkavaimoiksi. Moni päätyi lisäksi prostituutioon, joka laajeni yhdessä kaupunkien kasvun, kaupankäynnin ja kasvavan siirtomaatalouden kanssa. Seksistä, joka aikaisemmin palveli sosiaalista reproduktiota ja oli siten ritualisoitu ja rajattu kodin piiriin, tuli kauppatavaraa, jota myytiin ja vaihdettiin julkisilla paikoilla kaupungeissa ja suurten työmaiden liepeillä.²⁸ Seksuaaliverkostot laajenivat tarjoten väylän sukupuolitautilien nopealle leviämislle. Vuonna 1908 Ugandan syfilisepidemiaa tutkineet brittilääläkärit totesivat taudin uhkaavan jo gandojen olemassaoloa.²⁹

Syfilis ja sen nostattama keskustelu muutoksesta ja moraalin rappiosta on mielenkiintoinen, sillä se avaa perinteellisen ja moraalittoman käsitteitä siirtomaajän kontekstissa. Ugandassa syfilistä tutkineet lääkärit käyttivät taudin etio-

logian hahmottamisessa apunaan paikallista eliittiä, jonka näkemyksiä täydennettiin varhaisen tutkimusmatkailijoiden ja Ugandassa toimineiden virkamiesten ja lähetysaarnajien havainnoilla. Näin syntyneen tulkinnan mukaan syfilis oli saapunut Ugandaan ”arabikauppiaiden” myötä 1840- ja 1850-luvulla. Sittenkin eurooppalaisvaikutus ja kristinusko olivat romuttaneet vanhan yhteiskuntajärjestyksen vapauttamalla naiset miesten kontrollista ja luomalla puitteet moraalin rappiolle ja sukupuolitautilien leviämislle. Ensisijaiset syylliset epidemiaan olivat naiset, joiden aiemmin kahlittu seksuaalisuus oli nyt päästetty valloilleen.³⁰

Ganda-eliitti syyllisti kristinuskoa ja sen vaatimusta orjuuden ja moniavioisuuden kieltämisestä syfilisepidemian aiheuttajaksi. Näin se pyrki osoittamaan, että ”perinteinen” järjestys, joka alistasi naiset miesten kontrolliin, ei antanut tilaa moraalittomuudelle ja sukupuolitautilien leviämi-

24. Kuhanen 2005, 302.

25. T. L. Dyke, 1.12.1904. CMS Annual letters 1904, 513/ Church Missionary Society Archives (CMS); M. S. Thomsett, 26.10.1908. CMS Annual letters 1908, 144; A. L. Kit-ching, 13.12.1922.G3/AL/1917–1934/CMS.

26. Nakanyike B. Musisi, *Morality as Identity: the Missionary Moral Agenda in Buganda, 1977–1945*. *The Journal of Religious History* 23:1999, 65–69.

27. John M. Waliggo, *The Catholic Church in the Buddu Provinve of Buganda, 1879–1925*. Ph.D. University of Cambridge 1976, 272–273, 291.

28. Michael W. Tuck, *Women's Experiences of Enslavement & Slavery in Late Nineteenth- & Early Twentieth-Century Uganda*. Teoksessa Henri Médard & Shane Doyle (toim.) *Slavery in the Great Lakes Region of East Africa*. James Currey 2007, 174–188; Jan Kuhanen, *In Pursuit of Manliness: An Essay on Changing Sexual Cultures in Pre-Colonial Buganda (Uganda)*. Teoksessa Nicholas E. Peterson and Whitney Campbell (toim.) *Handbook on Sexuality, Perspectives, Issues and Role in Society*. Nova Science Publishers 2012; Musisi 1999, 60–63.

29. F. J. Lambkin, *Syphilis in the Uganda Protectorate*. *Journal of the Royal Army Medical Corps* 11:1908, 153.

30. Colonel Lambkin's Mission to the Uganda Protectorate on the Prevalence of Venereal Diseases. Summary of Evidence. Colonial Office (C.O.) 536/15, National Archives (NA); Lambkin 1908.

selle. Vähiten tämä kuitenkin piti paikkaansa eliitin piirissä.³¹ Ganda-eliitti yhdisti taudin ulkopuoliseen lähteeseen (arabit) ja länsimaalaisen vapaamielisyyteen, joka romutti vanhan afrikkalaisen kulttuurin ja sen kontrollimekanismit ja uhkasi eliitin arvovaltaa ja sosiaalista asemaa.

Protestanttiset lähetysaarnaat puolestaan leimasivat syypääksi ”sivilisaation” ja vaurastumisen, sekä ugandalaisten haluttomuuden ottaa vastuuta uudesta ”vapaudestaan” brittivallan alla. Erityisesti laaja päällikköluokka, jonka esimerkkiä kansa herkästi seurasi, nähtiin moraalittomuuden, vanhojen pakanallisten tapojen, ahneuden, kerskakulutuksen ja hillittömyyden edistäjänä.³² Lähetysaarnajien ajatuksissa maaseudun rahvaan köyhyys yhdistyi terveyteen, ahkeruuteen ja korkeampaan moraliin, jonka vastakohta olivat päällikköjen suuret asu-
mukset lukuisine vaimoineen ja palvelijoineen sekä orastavien kaupunkien kulttuurinen ja etninen sekaannus, laiskuus, löyhä moraalit ja sukupuolitaudit.³³ Kyseinen konstruktio ihanoi maaseudun yksinkertaista ja työntäyteistä elämää, jonka keskiössä oli perhe ja sen toimeentulosta huolehtiminen. Siirtomaakauden agraari todellisuus ja osittainen pysähtyneisyys miellettiin ”perinteiseksi”, autenttiseksi sosiaalseksi ja moraaliseksi järjestykseksi, jota kolonialismin mullistukset eivät negatiivisessa mielessä järkyttäneet. Todellisuudessa muutos oli ollut suuri myös maaseudulla; viljelijät olivat maanomistajien ja päälliköiden armoilla, ja verotus sekä alhaiset tuottajahinnat kurjistivat elinoloja ennen kokemattomalla tavalla. Kirkko toimi moraalinvartijana tuomien ”pakanallisen” kulttuurin, eritoten sen perinteiseen avioliittoon ja seksuaalisuuteen liittyvät piirteet. Kristinuskon leviämistä yhä laajemmalle pidettiin merkinä edistyksestä, sivistyksestä ja korkeammasta moraalista eli todisteena vanhan pakanallisen kulttuurin häviämisestä. Silti vain murto-osa avioliitoista solmittiin kristillisin menoin, sillä ihmiset kaivat kristinopin saarnaamaa avioliiton sitovuutta.³⁴

Taloudellinen muutos, elintason nousu ja seksuaalikäyttäytyminen

Näkemyksistä maaseudusta ”perinteisen” moraalijärjestyksen ja sosiaalisen kontrollin tyyssijana on ristiriidassa valtaväestön sosio-ekonomisten olojen kehittymisen ja niihin sopeutumaan pyrkivän avioliitto- ja sukupuolikäyttäytymisen kanssa. Vuonna 1900 laillistettu yksityismaanomistus aiheutti Ugandan vauraimmassa osassa keinotekoisien maapulan, joka ajan myötä teki erityisesti nuoren väen integroitumisen osaksi agraariyhteisöä entistä vaikeammaksi. Maankäytöstä perittävät vuokrat ja siirtomaahallinnon ja kirkkojen veroluonteiset maksut pitivät huolen siitä, että rahasta oli pulaa. Jo ennen ensimmäistä maailmansotaa rahatalous ja tiukka verotus tekivät avioitumisen perinteisin menoin monelle nuorelle miehelle mahdottomaksi.³⁵ Perhe, jonka tehtävä oli etsiä pojilleen vaimot hyvistä perheistä, kamppailivat pitkiä aikoja myötäjäisten keräämiseksi. Rahan tarpeessa suvut pyysivät tyttärästään korkeita myötäjäisiä.

Brittiläinen lähetystyöntekijä totesi 1920-luvun puuvillabuumien aikana, että ihmisten mielenkiinto oli korkean verotuksen ansiosta rajoittunut ainoastaan rahallisen hyödyn tavoitteluun. Puuvillasta kertyneillä tuloilla saattoi korkeiden hintojen aikana ostaa tai vuokrata maata, tai maksaa myötäjäiset. 1930-luvun alussa maailmanmarkkinahintojen romahdus pakotti viljelijät kasvattamaan yhä enemmän puuvillaa tulo-

31. Michael W. Tuck, *Kabaka Mutesa and Venereal Disease: An Essay on Medical History and Sources in Precolonial Buganda*. *History in Africa* 30:2003, 309–325; Tuck 2007; Kuhanen 2012.

32. Albert R. Cook, *Syphilis in the Uganda Protectorate*. *The British Medical Journal*, Dec. 12:1908, 1780; J. J. Willis, *The Church In Uganda. A Charge to Missionaries of Uganda Mission 1913*. Longmans, Green & Co. 1914, 12–24; Walliggo 1976, 140–141.

33. Willis 1914, 20–21.

34. Ranger 1983, 213–214; Doyle 2010, 243.

35. *The Uganda Herald*, 28.3.1913; Société des Missionnaires d’Afrique. *Rapports Annuels 1923–24*, 467; Kuhanen 2005, 199–205, 312–313.

tasonsa ylläpitämiseksi, tai hakeutumaan kausityöhön plantaaseille.³⁶ Nuoret miehet, joilla ei ollut tarvittavaa pääomaa maan vuokraamiseen, avioitumiseen ja perheen perustamiseen, vaelsivat kaupunkeihin palkkatyön toivossa. Naiset, joiden työtaakka lisääntyi siirtomaatalouden myötä merkittävästi, kokivat maaseudun olot kuormittavina ja pakenivat pakkoavioliittoja ja raadantaa kaupunkeihin tai kirkon suojiin. Kirkko tarjosi ”emansipoituneille”, kristityille naisille koulutusta ja uuden elämän mahdollisuuden. Yhteisöjen kurjistuminen ja rahantarve vaikuttivat siihen, että avioitumisikä nousi sekä miehillä että naisilla. Aiemmin avioliitto merkitsi seksuaalielämän alkua osana sosiaalista aikuistumista, mutta nyt avioliitto ja seksuaalisuus erkanivat toisistaan, esiaviollinen seksi yleistyi ja ”perinteinen” avioelämä oli mahdollista yhä harvemmalle. Yhä suurempi osa nuorista aikuisista eli naimattomana ja harrasti esiaviollisia suhteita.³⁷

1930-luvun puolivälistä lähtien ja erityisesti toisen maailmansodan jälkeen maaseudun elinolot paranivat puuvillan ja kahvin kohonneiden maailmanmarkkinahintojen takia. Nuoruutensa 1940- ja 1950-luvulla eläneiden ensisijainen mielikuva ajasta oli säädyllisyys; yhteisöissä vallitsi järjestys, eikä myöhempien aikojen, erityisesti 1970-luvun, kaltaista moraalittomuutta esiintynyt. Kertomukset avioliitto- ja seksuaalikäyttytymisestä painottavat esiaviollisen seksin kieltoa ja sen rikkomisesta seuranneita kovia rangaistuksia. Tästä syystä monet pitivät esiaviolista seksiä 1950-luvulla vähäisenä maaseutuyhteisöissä. Jokainen perhe vahti tyttäriään, sillä kyseessä oli perheen ja suvun maine.³⁸

Tämä monella tapaa ”kristillinen” näkemys seksuaalikäyttytymisestä agraariyhteisöissä on poliittisesti ja moraalisesti korrekti, mutta pitkälti epätosi. Katolinen kirkko oli 1950-luvulla huolissaan ihmisten valmiudesta asettaa yksilölliset materiaaliset tarpeet hengellisten edelle. ”Moraalittomuus”, ”uuspakanallisuus” ja kristillisyyden hylkääminen yleistyivät niin nuorilla kuin

aikuisilla.³⁹ Elintason nousu ilmeni lisääntyneenä ”hyvän elämän” tavoitteluna, jolla ymmärrettiin ennen muuta ruumiillisten halujen tyydyttämistä. Puuvillan ja kahvin sadonkorjuu aikaan lähikylien viljelijät, rengit ja vapaat naiset koontuivat alkoholin voitelemiin illanviettoihin. Äveriäimmät juomapaikkojen pitäjät houkuttelivat miesasiakkaita gramofonimusiikilla ja nuorilla naistarjoilijoilla.⁴⁰ Pikkukaupungeista ja markkinapaikoista, jotka usein muodostuivat vain muutamista kuoppaisen tien varrelle kyhättyistä pysyvistä rakennuksista, tuli maaseudun seksuaaliverkostojen solmukohtia. Näissä paikoissa myös nuoret, naimattomat miehet, joilla ei ollut varaa tai halua avioitua, saattoivat kuluttaa vähäiset ansionsa ”hyvään elämään” eli alkoholiin ja naiseen. 1950-luvun vauraammat olot näyttävät siten ”vapauttaneen” myös maaseudun ihmisiä nauttimaan elämästä, ja ajan muutuneet olosuhteet ja elämäntapa ovat säilyneet yhteisöjen kollektiivisessa muistissa.

Kysyttäessä esiaviollisen ja avioliiton ulkopuolisen seksin yleisyydestä haastateltavien nuoruudessa, kaikki myönsivät niiden olemassaolon. He kuvailivat eri tapoja vastakkaisen sukupuolen kiinnostuksen herättämiseksi, tuntemiaan käyttäntöjä paljastumisen välttämiseksi, sekä valottivat seksuaalisen seikkailunhalun syi-

36. A. L. Kitching, 20.11.1925. G3/AL/1917–1934/CMS; H. Bowers, 1.11.1933. G3/AL/1917–1934/CMS.

37. Kuhanen 2005, 217–218; Doyle 2010, 246–247; A.I. Richards & Priscilla Reining, *Report on Fertility Surveys in Buganda and Buhaya, 1952*. EAISR 1952, 22–23; Birgitta Larsen, *Conversion to Greater Freedom. Women, Church and Social Change in North-Western Tanzania under Colonial Rule*. Acta Universitatis Upsaliensis 1991.

38. Ryhmähaastattelu no. 7 (miehet), 13.5.2008, Kateera; Ryhmähaastattelu no. 3 (miehet), 6.5.2008, Kampala.

39. Société des Missionnaires d’Afrique. *Rapports Annuels 1950–51*, 180; Société des Missionnaires d’Afrique. *Rapports Annuels 1956–57*, 358–359.

40. Fredrick Kaijage, *AIDS Control and the Burden of History in Northwestern Tanzania*. *Population and Environment* 14:1993, 279–300; Ryhmähaastattelu 17 (miehet), 24.4.2012, Ssanje; Ryhmähaastattelu 15 (miehet), 18.4.2012, Kyebe.

tä, kuten kokemuksen tarvetta, ”hyvän elämän” kaipuuta, halua pönkittää miehisyyttä tai tyydyttää herännyt seksuaalinen halu. Naisilla motiivina oli usein toimeentulon turvaaminen; monet maaseutujen alkoholia tarjoavista juomapaikoista olivat eronneiden tai leskinäisten ylläpitämiä. Nämä hankkivat elantonsa janoisten ja lemmenten miesten kustannuksella.⁴¹

Kaupungeissa, eritoten protektoraatin kaupallisessa pääkaupungissa Kampalassa, siirtotyöläisten ja nuorten miesten kannoilla seurasi pääosin naimatonta naisväkeä, joka tuli toimeen muun muassa tarjoamalla kotoaan lähteneille miehille majoitus- ja kestityspalveluja omistamissaan tai vuokraamissaan tiloissa. Monet naiset saivat merkittävää tuloa kotipolttosen alkoholin ja oluen myynnistä, johon osa yhdisti seksin myynnin. 1950-luvulle tultaessa Kampalaan oli kehittynyt kaupunginosa, joissa eri puolilta Uganda ja Itä-Afrikkaa kotoisin olevat naiset myivät majoitus- ja seksipalveluita kaupungeissa työskenteleville siirto- ja kausityöläisille.⁴²

Esiaviollisen ja avioliiton ulkopuolisen seksin yleistymisen näkyi sukupuolitautien lisääntymisenä. Vuosisadan alussa syfiliksen ja tippurin osuus potilaskäynneistä Kampalan johtavassa lähetyssairaalassa oli noin kymmenen prosenttia. 1930-luvulla sukupuolitaudit olivat syynä keskimäärin viidennekseen pikkukaupungin klinikan potilaskäynneistä.⁴³ Pääkaupungissa kahdeksan prosenttia sairaalakäynneistä liittyi sukupuolitauteihin 1950-luvun alussa. Potilaista 15 prosenttia oli koululaisia ja 70 prosenttia naimattomia. Tilanne ei parantunut seuraavina vuosikymmeninä, vaan päinvastoin huononi entisestään.⁴⁴

Edellä esitetyn valossa näyttää siltä, että avioliitto ja seksuaalikäyttäytyminen olivat suuressa murroksessa koko 1900-luvun alkupuoliskon, lähinnä kolonialismin mukanaan tuomien maanomistuksellisten ja taloudellisten muutosten takia. Tämä ei vastaa kuvaa perinteisestä yhteisöstä, jossa tiukka sosiaalinen kontrolli säätelä seksuaalisuutta ja avioliittokäyttäytymistä ja jossa

irtosuhteet ja esiaviollinen ja avioliiton ulkopuolinen seksi olivat harvinaisia. Aikakaudelle oli sen sijaan ominaista esikristillisten avioliittokäytäntöjen säilyminen ja osittainen muuttuminen, sukujen ja klaanien vaikutusvallan heikkeneminen, uusien, perheestä ja suvusta riippumattomien sosiaalisten roolien hahmottuminen, irtosuhteet, seksin kaupallistuminen ja sukupuolitautilien leviäminen. Tämä kehitys vahvistui 1960-luvulla itsenäistymisen, modernisaation ja lisääntyneen taloudellisen vapauden myötä sekä 1970-luvulla Idi Aminin diktatuurin aiheuttaman taloudellisen ja moraalisen romahduksen aikana, luoden näin puitteet HIV:n ja AIDS:in leviämiseksi 1980- ja 1990-luvulla.⁴⁵

Kollektiivinen muisti, HIV/AIDS ja historia

Ugandan 1980-luvun alussa puhjennut AIDS-epidemia taittui 1990-luvun jälkipuoliskolla. Uganda profiloitui 1990-luvun lopulla ja 2000-luvun alussa maana, joka ensimmäisenä maailmassa oli taltuttanut valtavaestön keskuuteen levinneen AIDS-epidemian.⁴⁶ Terveysviran-

41. Ryhmähaastattelu no. 9 (miehet), 15.5.2008, Kangabwe; Ryhmähaastattelu no. 7 (miehet), 13.5.2008, Kateera; Ryhmähaastattelu no. 2 (naiset), 6.5.2008, Kampala-Mulago; Ryhmähaastattelu 17 (miehet), 24.4.2012, Ssanje; Ryhmähaastattelu 15 (miehet), 18.4.2012, Kyebe.

42. Aidan W. Southall & Peter C. W. Gutkind, *Townsmen in the Making. Kampala and its suburbs*. EAISR 1957, 66–91; Grace Bantebya Kyemuhendo & Marjorie Keniston McIntosh, *Women, Work & Domestic Virtue in Uganda, 1900–2003*. James Currey 2006, 77; *The Uganda Herald*, 2.4.1920; *The Uganda Herald*, 24.2.1943.

43. Kuhanen 2005, 296–297; Hackett 1947, 89.

44. Maryinez Lyons, Sexually transmitted diseases in the history of Uganda. *Genitourinary Medicine* 70:1994, 141–142.

45. Seksuaalikkulttuurin muutoksesta HIV/AIDS epidemian syntyalueella 1970-luvulla ks. Jan Kuhanen, ”Balinsalamu embawo?” AIDS and the context of sexual behaviour adjustment in Rakai, Uganda, c. 1975–1990. *Journal of Eastern African Studies* 4:2010b, 26–28.

46. UNAIDS, A measure of success in Uganda. The value of monitoring both HIV prevalence and sexual behavior. UNAIDS 1998; Janice Hogle (toim.) *What Happened in*

omaisten ja poliittisen johdon mukaan epidemian taittui seksuaalikäyttäytymisessä tapahtuneen laajamittaisen muutoksen, eritoten esiaviollisen ja avioliiton ulkopuolisen seksin vähene-
 misen ansiosta.⁴⁷ Tämä tulkinta heijasti presidentin ja katolisen kirkon moralistista suhtautumista AIDS:iin ja sen torjuntaan. Esittämällä, että HIV:n leviäminen aiheutui ennen muuta seksuaalikäyttäytymisessä tapahtuneesta muutoksesta, presidentti ja terveysviranomaiset viestittivät kansalaisten väitetyä moraalisen ryhti-
 liikkeen olleen seurausta perinteisiä arvoja painottaneesta AIDS-valistuksesta. Näkemyksestä muodostui virallinen totuus, joka tulevina vuosina lähes kritiikkittömästi historisoitiin Ugandan ”menestystarinaksi”.⁴⁸ Se painui kansakunnan kollektiiviseen muistiin totuutena, koska sen esittivät laajaa poliittista ja symbolista valtaa käyttävät tahot eli presidentti ja terveysviranomaiset sekä heitä tukeneet muutamatsa kansainväliset asiantuntijat. Sitä vahvistivat entisestäään useiden kansallisten ja kansainvälisten organisaatioiden toimijat ja konsultit, jotka yksinkertaistivat ja virtaviivaistivat Ugandan AIDS:in vastaisen taistelun historian muutamaksi helposti ymmärrettäväksi iskulauseeksi, joita voitiin soveltaa laajemmin koko Afrikan kontekstissa.⁴⁹ Koska kyseessä oli menestystarina, joka antoi toivoa Afrikan kamppailulle AIDS:ia vastaan, ei sen taustoja ollut tarpeen tutkia tarkemmin. Kritiikkiä esittävät tahot leimattiin vajavaisin tiedoin toimiviksi skeptikoiksi.⁵⁰

Poliittisen johdon ja asiantuntijoiden esittämä kuva AIDS:in vastaisen kamppailun vaiheista ja menestyksellisyydestä on ristiriidassa paikallisyhteisöjen kollektiivisen muistikuvan kanssa. AIDS-epidemian syntäalueella väitteisiin seksuaalikäyttäytymisen muutoksista suhtauduttiin varauksella. Kuvatonlaiset muutokset olivat olleet vähäisiä, eikä nuoriso juurikaan perustanut vanhempien saati viranomaisten varoituksesta.⁵¹ Vanhat kulttuuriset käytänteet määrittivät edelleen sukupuolirooleja ja eritoten miesten seksuaalikäyttäytymistä, johon kuuluivat sekä

moniavioisuus että avioliiton ulkopuoliset suhteet.⁵² Seksuaalisen kyvykkyden ilmentäminen, joka vertautui paitsi lapsilukuun myös seksipartnerien määrään, oli edelleen yksi miehen identiteetin ja miehuuden kulmakivistä.

Lisäksi 1990-luvun alusta lähtien eritoten nuorten käyttäytymistä muovasivat yhä enemmän länsimaiset kulttuurivaikutteet, joita välittivät ennen muuta videoelokuvat sekä taivaskana-
 vien musiikkivideot ja saippuasarjat. Talouden liberalisointi ja uudet kulttuurivaikutteet ja muotivirtaukset synnyttivät nuorison keskuudessa uusia materiaalisia tarpeita, joiden tyydyttäminen vaati rahaa. Vastikkeellinen seksi, jossa teini-ikäiset tytöt vaihtavat seksiä miesten tarjoamiin hyödykkeisiin tai rahan, yleistyi 1990-luvulla. Prostituutio, joka AIDS-epidemian alkuvaiheessa vajosi aallonpohjaan, toipui no-

Uganda? Declining HIV Prevalance, Behavior Change, and the National Response. USAID 2002.

47. Godwil Asiimwe-Okiror et al., Change in sexual behaviour and decline in HIV infection among young pregnant women in urban Uganda. *AIDS* 11:1997, 1757–1763; Albert Kilian et al., Reductions in risk behaviour provide the most consistent explanation for declining HIV-1 prevalence in Uganda. *AIDS* 13:1999, 391–398; The New Vision, 29.5.1996.

48. UNAIDS, *Trends in HIV incidence and prevalence: natural course of the epidemic or results of behavior change?* UNAIDS 1999, 11–13; Emilie Dyer, *The Story of AIDS in Uganda.* Uganda AIDS Commission 2004; Hogle 2002.

49. Daniel Low-Beer & Rand Stoneburner, *In Search of the Magic Bullet. Evaluating and Replicating Prevention Programs.* Henry Kaiser Foundation 2001; USAID, *The 'ABC's of HIV prevention: Report of a USAID Technical Meeting on Behavioral Change Approaches To Primary Prevention of HIV/AIDS.* USAID 2003.

50. UAC 2004, 26; Peter Ghys, Neff Walker & Catherine Hankins, Correspondence. *The Lancet* 360:2002, 1425.

51. Ryhmähaastattelu no. 9 (miehet), 15.5.2008, Kangabwe; Haastattelu no. 9, 4.11.2007, Kinyiga; Ryhmähaastattelu no. 14 (miehet), 17.4.2012, Kasensero.

52. Stella Nyanzi, Barbara Nyanzi-Wakholi & Bessie Kalina, Male promiscuity. The Negotiation of Masculinities by Motorbike Taxi-Riders in Masaka, Uganda. *Men and Masculinities*, February 7:2008, 1–17; Robert Wyrod, Between Women's Rights and Men's Authority. Masculinity and Shifting Discourses of Gender Difference in Urban Uganda. *Gender & Society* 22:2008, 799–823.

peasti maaseutukeskuksissa ja pikkukaupungeissa tarjoten nuorille, köyhille ja kouluttamattomille naisille nopean tien materiaalisesti parempaan elämään. 2000-luvulla tehokkaiden AIDS-lääkkeiden huikeasti parantunut saataavuus vähensi osaltaan HIV-tartunnan pelkoa; HIV-infektio ei enää merkinnyt välitöntä biologista ja sosiaalista kuolemantuomiota, ja se alettiin yhä enemmän nähdä tautina muiden joukossa.⁵³

Maaseudun seksuaalikulttuurin muutos jatkui koko 1980- ja 2000-luvun. Siihen kuului sekä uusia että perinteiseksi miellettyjä piirteitä, mutta mikään seikka tue näkemystä, että se olisi AIDS-valistuksen aikakaudella kehittynyt maan poliittisen johdon esittämään suuntaan.⁵⁴ Kuten yllä on osoitettu, tämä näkemys ei perustu historiallisiin tosiseikkoihin, vaan nostalgiseen kansakunnan kollektiivisen muistin manipulointiin ja menneiden tapahtuminen valikoivaan historisointiin ja yksinkertaistamiseen.⁵⁵ Sama koskee koko AIDS-epidemian historisointia Ugandassa. Menestystarinan synty tyypisti HIV:n ja AIDS'in historian kansallisen AIDS'in vastaisen kampanjan eri vaiheiden kronologiseksi kuvaukseksi, johon ei sisältynyt avoimia kysymyksiä eikä ongelmakehtia, ja jossa paikallistason kokemukset ja näkemykset sivutettiin täysin.⁵⁶ Poliittisen johdon ja keskeisten avustusorganisaatioiden tuottama ja vaalima kuva Ugandan AIDS-kampanjasta oli johdonmukaisesti etenevä, selkeä ja voittoa. Tämä kuva, jonka omaksuivat muun muassa monet kansainväliset toimijat, ei vastannut AIDS'in vastaisen taistelun ja epidemian koko todellisuutta Ugandassa, eikä varsinkaan paikallisyhteisöissä, joiden sosiaalisessa ja kollektiivisessa muistissa AIDS säilyi aivan eri syistä.

Abstract: AIDS and the moral past in Uganda.

This article discusses the construction of moral past in the context of HIV/AIDS prevention in Uganda. It examines local and national representations of the AIDS epidemic and the motifs behind them. By means of historical analysis, it shows that the moral, traditional community as constructed by contemporary political and religious leaders as a guideline for HIV prevention has no match in recent history. Since the beginning of the 20th century, Ugandan communities have been shaped by powerful cultural and socio-economic forces which on one hand eroded old patterns of social reproduction and control, while they enhanced the continuation of some cultural and behavioural patterns on the other. Historicisation of the AIDS epidemic in Uganda, however, does not recognise its historical context, but rests on a biased historical imagination and the symbolic power of its instigators. The article derives from authentic documentary sources, newspapers, interviews and published academic literature on history and HIV/AIDS in Uganda and Africa.

53. Kuhanen 2010b, 20–43; *The Monitor* 27.2.1997; *Sunday Vision* 28.9.1997; *The New Vision* 26.4.1999.

54. Syntyvyys on ollut korkealla ja väestönkasvu historian nopeinta juuri AIDS'in aikakaudella, ts. 1980-luvun lopulta lähtien. Toisin kuin muutamat viranomaistahot ja tutkijat ovat esittäneet, iso osa raskauksista tapahtuu edelleen nuorille naimattomille naisille. Ks. *The Crusader* 3.12.1998; *The New Vision* 26.4.1999; UNFPA, *State of the Uganda Population. Report 2006*, 2–3; WHO Dept. of Making Pregnancy Safer. Uganda country profile 7–8, http://www.who.int/maternal_child_adolescent/countries/uga.pdf (5.12.2011).

55. Ks. Joseph Tumushabe, *The Politics of HIV/AIDS in Uganda*. UNRISD 2006, 7–12.

56. Douglas Kirby, *Success in Uganda. A History of Uganda's Successful Campaign to Decrease HIV Prevalence in the Early 1990s*. ETR Associates 2008, <http://program-services.etr.org/base/documents/Uganda-HistoryFormat.pdf> (luettu 8.5.2009); Noerine Kaleeba, *Open secret: people facing up to HIV and AIDS in Uganda*. Action Aid 2000; Dyer 2004; Hogle 2002. – *Nyt julkaistu Jan Kuhasen artikkeli on käynyt läpi tieteellisen vertaisarvioinnin.*